

Володимир МАСЛІЙЧУК (Харків)

**ОБГОВОРЕННЯ: “АРХІВНІ ЛАНДШАФТИ – ІСТОРИЧНА
НАУКА В ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ЧАС” НА СТОРІНКАХ
“JAHRBÜCHER FÜR GESCHICHTE OSTEUROPAS”
(2003. – Vol. 51. – № 1. – S. 35–89)**

Напевно, німецько-англомовний щорічник з історії Східної Європи – “Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” є на сьогодні одним із найпомітніших закордонних видань, що надходить до багатьох бібліотек колишнього Радянського Союзу. Так само можемо сказати, що це видання є одним із прикладів новітніх, у тому числі й методологічних підходів до тієї чи іншої проблематики української історії. Останніми часами як в українських, так і закордонних виданнях все більше загострюється увага на перспективах розвитку історіописання, новому інструментарію та й підставах для тих чи інших досліджень з історії. Розгубленість історика, заскоченого несподіваним крахом радянської системи з “історичним матеріалізмом” і всепоясненістю історичного процесу, дає дотепер привід твердити, зокрема, про “кризу української історіографії” й сприяє появі низки порад щодо подолання “кризи” чи пошуків виходу із ситуації, що склалася. При цьому констатація фактів щодо досить занедбаного стану тієї ж української історичної науки сприймається як доконаний висновок, але проблематика “поясненості” минулого – проблема всього історичного пізнання останніх десятиліть¹.

Проведення дискусій, круглих столів, симпозіумів є характерною рисою функціонування наукових установ і провідних часописів. Обговорення ролі архівних студій в сучасній пострадянській історіографії є, напевно, однією із найцікавіших для українського історика публікацій.

У щорічнику обговоренню передують стаття Едварда Тадена “Марксистський історизм й кризи радянської історіографії” (*Thaden Eduard. Marxist Historicism and the Crises of Soviet Historiography* – Р. 17–34). Скажемо щиро – стаття скоріше суперечлива, ніж змістовна. Автор відверто, наводячи досить цікаві факти, говорить про кризові явища в радянській історіографії, пов’язуючи їх зі змінами політичного курсу й принагідно згадуючи adeptів “радянського історизму”, зокрема І. Ковальченка. Але, здається, проблеми марксизму полягали не в спричиненні криз, а в його сприйнятті в Радянському Союзі. Чи не дивним є те, що після розпаду радянської наддержави практично ніхто з сучасних істориків

¹ Див. з приводу цього роздуми про цікаву дискусію поміж Гейденом Вайтом та Артуром Мервіком у 1995 р.: Мисик М. А. Историописание “постсовременности”: несколько слов о причинах недоверия к метанарративам макроистории // Вестник Томского государственного университета – Томск 2004. – № 281. – С. 120–123.

не використовує марксистську методологію, хоча вона може видатися плідною для тих чи інших студій, проте чимало істориків кинулися оволодівати досить складними для себе міждисциплінарними підходами європейського та американського історіописання. Складається враження, що й марксизм протягом тривалого часу сприймався швидше поверхово, як данина догмі, а не заклик до діалогу. Причини проблем радянської історіографії слід шукати не у марксизмі, а в ідеологічних та інституційних постулатах “радянської” науки.

Відкриває обговорення невеличкий і досить ліричний вступ Йорга Баберовського про архівну справу та після радянського історика (с. 35), про важливий стимул для історичної науки, який є наслідком “відкриття” заборонених архівних фондів на початку 90-х років ХХ ст. На думку Баберовського “автори (розміщених для обговорення статей. – В. М.) розуміють свій внесок як “провокацію”, як подразнення для заперечення чи суперечки”. Головне – це зміна підходів для дослідника минулого.

Перша стаття циклу – того ж Йорга Баберовського “Робота над історією. Про спілкування з архівом” (*Baberowski Jörg. Arbeit an der Geschichte. Vom Umfang mit den Archiven*). Архів, на думку дослідника, передусім “пам’ять ладу”, один із засобів влади, її символічне підґрунтя. І Велика французька революція 1789 р., і російські події 1917 р. мали одну важливу подібність: коли повсталі селяни штурмували панські будинки, вони нищили не лише їх, а й насамперед акти, які засвідчували їхнє підневільне становище. Ну що ж, “архів”, за словами Мішеля Фуко, які цитує і автор статті, – “це передусім закон того, що може бути сказане, система, що керує появою висловлювань як осібних подій”². Цю цитату треба, власне, взяти як основу для всього викладу. Подальший текст насичений літературними висловлюваннями на кшталт: “Радянські партійні й державні архіви були місцем мовчання. Архів був ані місцем влади, ані місцем зосередження “національної пам’яті”. Це було місце, де зберігалася правда, але про неї не можна було довідатися” (с. 36). Але архів саме в цьому розумінні, як і фуколдіанському, був і є зосередженням влади над соціумом, і якщо в ньому приховувалася “правда”, то ту правду можна використати саме для розширення влади над індивідом, бо ж, власне, повторимо про “архів” як про систему, що керує появою висловлювань. Надалі німецький дослідник цілком вправно обговорює перспективу досліджень “культури влади” (чи, радше, культури панування “*Herrschaftscultur*”), насамперед висвітлюючи значення архівних студій щодо радянського часу, тих осіб, котрі довгі роки керували суспільством (життям і смертю підлеглих). Так само перспективними для дослідження у зв’язку з відкритістю архівів є діяльність влади, опір владним структурам, історія Радянського Союзу часів Другої світової війни та повоєнного часу, зовнішня політика й міжнародні відносини, й наостанок важливими залишаються дослідження у регіональних архівах. Локальні “обмежені” зрізи великих подій приховують чимало нових питань. Завершує дослідник риторикою. “На закінчення завжди залишається питання: “Факти належать всюди лише до завдань, а не до розв’язок”. Так

² Цит. за: Фуко Мішель. Археологія знання. – К., 2003. – С. 207.

говорив Людвіг Вітгенштайн. Хто хоче з ним у цьому посперечатися?” (с. 56). Сперечатися з Вітгенштайном важко, як і з Фуко, але ця засаднича риса розуміння факту переважно не притаманна вітчизняним, пострадянським архівістам. Сама стаття ж Йорга Баберовського досить патетична, однак захоплива як за стилем, так і пропозиціями досить зрозумілих, але до цього часу не висловлених тверджень.

Ян Плампер з Тюбінгена дав своїй статті досить закучерявлену назву: “Архівна революція чи ілюзія? Історизація російських архівів та наша робота в них” (*Plamper Jan. Archival Revolution or Illusion? Historicizing The Russian Archives and Our Work in Them*). На відміну від попереднього автора, Плампера цікавить насамперед історія архівної справи в Росії, цікавить у зв'язку із чіткими настановами щодо “історизму” Дройзена і Ранке. Власне, поняття “історизму” пов'язане з постанням національних модерних держав, що повинні охороняти архівну спадщину. Завершення статті досить цікаве, воно стосується насамперед тієї категорії, яку звикли окреслювати як “історична пам'ять”, у нашому ж разі – це архівне переживання. Останніми часами в Росії спостерігалася особлива цікавість до інакшої правди, ніж її пропонували більшовики. Єльцинський “зигзаг” з раптовістю нової державної ідеології, де співіснували “демократичний лібералізм” й “націоналістична «російська ідея»” мав свій вплив і на архівну евристику. Взяти для прикладу блискуче ілюстрований історичний часопис “Родина” чи вже суто “архівний” журнал “Источник”, які відіграють провідні ролі в розмаскуванні радянського режиму через публікацію документів вищої секретності, що було недоступно кілька років тому. Архівна ж праця, звичайно, найчастіше – високе емоційне переживання, бо в ідеологічному розумінні стимулюється віра в те, що архів справжнє місце вірогідного минулого. Усе це створює своєрідний привілей тим, хто працює з архівним матеріалом, й ми продовжуємо архівні студії, довіряючи ілюзії архівної автентики.

Наступну статтю теж присвячено проблематиці історичної пам'яті. Лаура Енгельштайн з Нью-Гейвена пропонує невеличку розвідку. “Архівна суперечка неофіційні колекції в імператорській, радянській й пострадянській Росії” (*The Archives Talk Back: Unofficial Collections in Imperial, Soviet and Post-Soviet Russia*). Тематика даної статті досить істотна, бо поруч з державними архівними установами й колекціями існувала низка інших, які не входили у владне русло: йдеться про сектантські архіви, спроби створити народний архів В. Д. Бонч-Бруевичем у перші роки радянської влади, подібні заяви про народний архів як зосередження пам'яті товариства “Меморіал” наприкінці 80-х років ХХ ст. Тобто йдеться швидше про символіку архіву як зібрання незабутого, того, що пам'ятають з вічними опозиціями між резонансом і сентиментом, бюрократією і філософією. Як і всяке дослідження пам'яті та психологічних підстав усвідомлення минулого, тематика, запропонована Лаурою Енгельштайн, є надзвичайно перспективною для дослідження, бо в масовій свідомості історія не одна і не єдина; один шлях висвітлює шкільний підручник, інший – бабусині спогади. Одвічні суперечності

Пітер Голквіст з Нью-Йорка пропонує невелике дослідження із, здається, складною для сприйняття назвою “Токвілева “Архівна революція””: архівна зміна

в *Longue durée*” (*Holquist Peter. A Tocquevillian “Archival Revolution”*: Archival Change in *Longue durée*). Тяжіння автора до французьких інтелектуалів зрозуміле, особливо у блискучому обґрунтуванні витоків революції Алексіса де Токвіля, чий твір, сподіваємося, відомий українському читачеві³. Вислів “*Longue durée*” – це тривалість, довговічність, “час, що завмер” з незмінними стереотипами протягом століть. Але найголовніший і найцінніший висновок статті – про те, що справжня перспектива архівної революції – не негайне відкриття тих чи інших документів а, власне, наміри й готовність до обговорення тих чи інших проблем. “Радянськість” архівів дійсно вимірювалася не доступом до них, а самою потребою суспільства сприймати ті чи інші моменти історії, що часто йдуть у розріз з усталеними поняттями.

Остання стаття з обговорення – дослідження Ігала Гальфіна з Тель-Авіва: “Поетика в архівах: питання щодо справжніх більшовицьких документів” (*Halpin Igal. Poetics in Archives: The Quest for “True” Bolshevik Documents*) Автор тяжіє до визначення “поетики” Арістотелем та різниці між істориком та поетом: “Один описує речі, якими ті є, а інший – вид речей, якими вони могли бути”. Радянські архіви зі ставленням до документів дискусійного часу 1920-х рр., особливо щодо контрверсій довкола Льва Троцького, підпадають під оцю “справжність”, але поетики.

Цікавим є те, що після обговорення ролі архіву “*Jahrbücher*” пропонує теж дискусійний огляд книжок про походження слов’ян.

Насамкінець хочеться процитувати для вітчизняних істориків та архівістів сентенцію, висловлену у вступі згаданим Йоргом Баберовським: “Архів – не місце, де зберігається минуле. Це передусім місце, де історик отримує відповідь на питання. А ці питання йдуть із сучасності й інтересів, які й надають дослідженню його структуру. Й ця істина інколи випадає з поля зору пошуку істориків, які вірять, що знаходять у архіві нові документи й сенсації” (с. 34).

---

³ Токвіль, Алексіс де. Давній порядок і революція. – К., 2000. Власне, про суть цієї книжки й саму суть революції висловився на початку свого твору сам Токвіль: “Книга, яку я нині публікую – не історія Революції. Цю історію написано надто блискуче, щоб її переробляти; моя книга – лише етюд про Революцію. 1789 року французи зробили величезне зусилля, найбільше з усіх, що їх будь-коли робили народи, щоб відрізати себе від свого минулого й відокремити безоднею те, чим вони були, від того, чим вони бажали бути надалі. З цією метою вони вжили різних запобіжних заходів, аби не перенести чогось із минулого у своє нове становище; вони всіляко збиткувалися над собою, щоб тільки зробити себе несхожими на своїх батьків...” (курсив наш. – В. М.).